

۱۳۴۱۹۴۸

فرهنگ ریشه‌شناختی افعال

فارسی میانه (زبان پهلوی)

دکتر یدالله منصوری

عضو هیأت علمی دانشگاه شهید بهشتی

آوای خاور

۱۳۹۴

فرهنگ ریشه‌شناختی افعال فارسی میانه (زبان پهلوی)
An Etymological Dictionary of Middle Persian (Pahlavi) Verbs
Yadollah Mansouri
ISBN: 978-600-95387-1-3

نویسنده: دکتر یدالله منصوری

نشانی رایانامه: mansouri.yad81@gmail.com

انتشارات آوای خاور www.avayekhavar.ir

چاپ اول: ۱۳۹۴

شماره: ۵۰

چاپ و صفحه‌بندی: ۱۳۹۴

حق چاپ برای بنسند محفوظ است.

- سرشناسه : منصوری، یدالله، ۱۳۴۵ -
عنوان و نام پدیدآور : فرهنگ ریشه‌شناختی افعال فارسی میانه (زبان پهلوی)
مشخصات نشر : تهران: آوای خاور، ۱۳۹۴.
مشخصات ظاهری : ۶۴۴ ص.
شابک : 978-600-95387-1-3
وضعیت فهرست : فبیای مختصر
نویسی :
یادداشت : فهرست‌نویسی کامل این اثر در نشانی: pac.nlai.ir قابل دسترسی است
یادداشت : چاپ قبلی: بررسی ریشه‌شناختی فعلهای زبان پهلوی (فارسی میانه) رودشتی:
فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۱۳۸۴.
یادداشت : کتابنامه.
یادداشت : نمایه.
رده بندی کنگره : PIR ۱۹۸۵/م۹ب۴
رده بندی دیویی : ۴۴.
/۷۵
شماره کتابشناسی ملی : ۳۸۱۱۳۵۸

نشانی ناشر: تهران، میدان ولیعصر، کوچه فرخی، پلاک ۴۱، واحد هفت، آوای خاور

تلفن: ۸۸۸۹۵۶۲۱ و ۰۹۳۰۵۵۴۰۳۰۸

سخنی کوتاه با خوانندگان گرامی

کتابی که پیش رو دارید ده سال پیش با نام بررسی ریشه‌شناختی فعلهای زبان پهلوی در فرهنگستان زبان و ادب فارسی چاپ شد. پس از چند سال نایاب گشت و گاهی به شکل غیرقانونی کپی برابر با اصل شد و با نرخ چند برابر فروخته شد.

درخواست دانشجویان و برخی علاقمندان نگارنده را واداشت با هزینه خود آن را بدون هرگونه یزایشی به چاپ برساند. چنان که خواست ما این بود که آن را با ویراست نو و زود و برخی غلطهای تایپی و جز آن به چاپ برساند، افسوس که پرونده برجای ماندن آن از طریق نرم افزار زرنگار ۷۶ انجام شده بود و رایانه‌های کنونی نتوانستند آن را بخوانند.

این بود که ناشر محترم پیشنهاد کردند که به صورت عکسی در شمارگان اندک منتشر شود، ناگزیر و ناخواسته به این کار تن دادیم تا به دست خوانندگان به‌ویژه دانشجویان برسد. امید است روزی این کار با نرم افزارهای جدید مانند ورد حروفچینی شود و با ویراست نو دوباره منتشر گردد.

یدالله منصوری، بهار ۱۳۹۷ خورشیدی

فهرست مطالب

پیش‌گفتار	پنج
گفتار یک: ساختار فعلهای زبان پهلوی	سیزده
مقوله‌های فعل	پانزده
ماده مضارع	شانزده
ماده واداری اصلی	شانزده
ماده آغازی	شانزده
ماده میوهوا	شانزده
ماده واداری جعلی	هفده
ماده‌های مضارع جعلی	هیجده
ماده‌های ماضی جمعی	بیست‌ودو
رابطه ماده ماضی و مضارع	بیست‌وشش
فعلهایی که از ماده مضارع ساخته می‌شوند	بیست‌وهفت
شناسه	بیست‌وهشت
فعلهایی که از ماده ماضی ساخته می‌شوند	سی‌ویک
مشتقهای نام از ماده مضارع	سی‌وچهار
مشتقهای نام از ماده ماضی	سی‌وپنج
انواع نشانه‌های فعل	سی‌وشش
فعل کمکی	سی‌وهفت
پیشوندهای فعلی	سی‌ونه
فعل مرکب	چهل
عبارت فعلی	چهل‌ویک
گفتار دو: آواشناسی فعلهای زبان پهلوی	چهل‌وسه
ریشه‌شناسی فعلهای زبان پهلوی	۱
فهرست واژگان فارسی	۵۳۵
کتاب‌نامه	۵۶۷
چکیده انگلیسی	۵۹۰

به نام خدا

پیش‌گفتار

انگیزه نگارنده از گزینش و پژوهش این کار به عنوان بررسی ریشه‌شناختی فعلهای زبان پهلوی (فارسی میانه زردشتی) این بوده است که فعلهای زبان پهلوی به صورت مستقل و مجزا مورد بررسی قرار گیرد. شایان ذکر است که پژوهش و بررسی درباره فعلهای دیگر زبانهای ایرانی از سوی برخی از زبان‌شناسان و پژوهشگران زبانهای ایرانی، پیشینه نسبتاً دیرینه‌ای دارد و درباره بیشتر زبانهای ایرانی بررسی استوری و ساختاری و گاه ریشه‌شناختی فعلها انجام پذیرفته است، در صورتی که درباره فعلهای زبان پهلوی (فارسی میانه زردشتی)، تا جایی که نگارنده آگاهی دارد، بررسی منسجم و پژوهش‌ساز، و جداگانه‌ای صورت نگرفته است. لذا نیاز و ضرورت ایجاب می‌کرد که درباره فعلهای زبان پهلوی نیز بررسی مدون و مستقلی انجام گیرد. برای نمونه از کارهای ارزشمند استادان زبانهای ایرانی درباره افعال زبانهای ایرانی، آثار زیر را می‌توان نام برد، که این آثار جزو منابع اثر حاضر نیز به‌شمار می‌روند:

فعلهای فارسی میانه استاد ترفان، از و.ب. هنینگ^۲؛ رساله‌ای درباره پارتی، از آ. گیلن^۳؛ بررسی ریشه‌شناختی و ساختاری فعلهای زبان سکایی در کتاب مطالعات تاریخی سکایی، از آ. رای. امریک^۴؛ تحلیل نظام مربوط به فعل در زبان سغدی، اثر منتشر نشده‌ای از استاد ارجمند سرکار خانم دکتر بدرالزمان قریب (برای خلاصه روزآمد شده آن، نک. کتابنامه: نظام فعل در زبان سغدی، ۱۳۷۲)؛ فعل خوارزمی، از مه‌لقا صمدی؛ فعلهای اوستایی، اثر ژان کلنزه^۵ و سرانجام باید از ماده‌های فعلهای فارسی دری، استاد فرزانه دکتر محسن ابوالقاسمی یاد کرد.

جایگاه زبان پهلوی (فارسی میانه زردشتی) - سه دوره تاریخی را برای زبانهای ایرانی در نظر گرفته‌اند:

۱- دوره باستان: از زبانهای رایج در این دوره زبانهای سکایی و اوستایی از گروه شرقی، و زبانهای مادی و فارسی باستان متعلق به گروه غربی اسنادی برجای مانده‌است. تاریخ این دوره را از ۱۰۰۰ پیش از میلاد تا ۳۳۱ پیش از میلاد (زمان فروپاشی فرمانروایی هخامنشی) تخمین زده‌اند.^۱

۲- دوره میانه: در این دوره زبانهای سکایی (ختی)، سغدی، خوارزمی و بلخی متعلق به گروه شرقی و زبانهای پهلوی اشکانی (پهلوانیک، پارتی) و فارسی میانه (= پهلوی ساسانی یا فارسی میانه زردشتی و زبان فارسی میانه مانوی (ترفانی)) متعلق به گروه غربی رایج بوده‌است. تاریخ این دوره را نیز از ۳۳۱ پیش از میلاد تا ۸۶۷ میلادی (۲۵۴ قمری) دانسته‌اند.^۲

۳- دوره نو: در این دوره زبانهای ماندگار فارسی دری، بلوچی، کردی، از زبانهای ایرانی نو غربی؛ پشتو و آسی از زبانهای ایرانی نو شرقی، متداول گردیده‌است. تاریخ این دوره هم از ۸۶۷ میلادی یعنی ۲۵۴ هجری قمری (آغاز فرمانروایی یعقوب لیث صفاری) شروع شده و تاکنون ادامه دارد.^۳ در آذربایجان تا زمان شاهان صفوی، به یک زبان ایرانی گفتگو و نگارش می‌شده‌است که تاریخ‌نگاران دوره اسلامی ایران به آن پهلوی آذری یا فارسی آذری گفته‌اند.

زبان‌شناسان تاریخی، زبان فارسی را در دوران یادشده، با توجه به سیر تاریخی و دگرگونی زبانی، به نامهای فارسی باستان، فارسی میانه و فارسی نو (دری) خوانده‌اند. از فارسی میانه که یکی از زبانهای ایرانی میانه غربی است، به‌طور کلی چهار نوع اثر و زبانسه رجاء مانده‌است. تنوع خط و محتوای این آثار و اسناد سبب شده، فارسی میانه را به چهار گونه جداگانه بخش‌بندی کنند:

۱- فارسی میانه کتیبه‌ای^۴: آثار بجای مانده از آن، کتیبه‌ها و سنگ‌نوشته‌های پادشاهان و رجال ساسانی، سکه‌ها، سفال‌نوشته، پوست‌نوشته و غیره را شامل می‌شود.

۱- نک. ابوالقاسمی، تاریخ زبان ۱۷ به بعد. ۲- همان ۱۲۳ و ۱۴۰ به بعد.

۳- نک. همان ۲۸۳ به بعد. یادآوری می‌شود که امروزه زبانهای دیگر درون مرزهای ایران مانند مازندرانی، گیلکی، سمنانی و... و گویشها و زبانهای برون مرزهای ایران در ایالت پامیر افغانستان، چون شغنی، اشکاشمی، وخی... و سایر نواحی رایجند، که پیشینه بیشتر آنها در دوره

میانه و باستان روشن نیست. ۴- نک. همان ۱۴۷ به بعد؛ تفضلی، تاریخ ادبیات ۸۳ به بعد.

۲ - فارسی میانه مانوی (ترفانی)^۱: آثار و نگاشته‌های مانوی و پیروان وی را دربر می‌گیرد. این آثار و اسناد از واحه ترفان چین به دست آمده‌است.

۳ - فارسی میانه زردشتی^۲: آثار و نوشته‌های دینی و غیر دینی زردشتیان را دربر می‌گیرد. این زبان پس از اسلام به پهلوی مشهور شد.

۴ - فارسی میانه مسیحی^۳: نوشته مسیحیان ایران را شامل می‌شود. از نوشته مسیحیان تنها ترجمه فارسی میانه بخشی از زبور برجای مانده‌است، بدین سبب به این زبان زبور پهلوی نیز گفته‌اند.

روش کار

نخست‌گزینه متن پهلوی برای انجام این کار، متنهای پهلوی زیر، جهت گردآوری شواهد و بررسی فعلهای فارسی میانه زردشتی برگزیده شدند، که به ترتیب الفبایی عبارتند از:

- ۱ - ارداویراف نامه (نیر)^۴؛ ۲ - بندش (انکلساریا)^۵؛ ۳ - بررسی دستنویس ام. او ۲۹ (مزداپور)؛ ۴ - پرسشهای (جاماسپاسا - هومباخ)^۶؛ ۵ - پهلوی وندیداد (هوشنگ جاماسپ)^۷؛ ۶ - پهلوی یسنا و یسپرد (دابار)^۸؛ ۷ - دینکدشت (جعفری دهقی)؛ ۸ - دینکرد (مدن)؛ ۹ - دینکرد پنجم (آموزگار - تفضلی)؛ ۱۰ - دینکرد ششم (شاکد)؛ ۱۱ - راهنمای پهلوی، دو جلدی (نیبرگ)؛ ۱۲ - روایت امید اشویشتان (انکلساریا)؛ ۱۳ - روایت پهلوی، دو جلدی (ویلیامز)؛ ۱۴ - زند خرده اوستا (بخش سی روزه کوچک و سه روز بزرگ) (دابار)؛ ۱۵ - زند و همن یسن (چرتی)؛ ۱۶ - شایست ناشایست (کوتوال)؛ ۱۷ - شیر بابکان (فره‌وشی)؛ ۱۸ -

۱ - نک. ابوالقاسمی. همان ۱۵۱ به بعد؛ تفضلی. همان ۳۴۶ به بعد.

۲ - نک. ابوالقاسمی. همان ۱۴۸ به بعد؛ تفضلی. همان ۱۱۱ به بعد.

۳ - نک. کتابنامه: Ps. AB: Andreas, F.C.- Barr, Kaj, 1933

4- Gignoux	5- Anklesaria	6- Jamaspasa - Humbach
7- Hoshang Jamasp	8- Dhabhar	10- Madan
10- Shaked	11- Nyberg	12- Williams
13- Cereti	14- Kotwal	

گزیده‌های زادسپرم (ژینیو - تفضلی)؛^{۱۹} - مادیان هزار دادستان (پریخانیان)؛^{۲۰} - منتهای پهلوی (جاماسپی آسانا)؛^{۲۱} - مینوی خرد (سنجانا)؛^{۲۲} - نیرنگستان (کوتوال - کرین بروک)؛^{۲۳} - هیریدستان (کوتوال - کرین بروک)؛^{۲۴} - در کنار متون یاد شده برخی از افعال فرهنگ کوچک پهلوی (مکنزی)؛^{۲۵} نیز برگزیده شده‌است.

شایان ذکر است که دو اولویت در گزینش منتهای پهلوی مقطع نظر بوده‌است. نخست گزینش منتهای معتبر پهلوی، دوم گزینش منتهایی که به صورت ویراسته چاپ شده‌اند و یا دارای واژه نه بوده‌اند. از متن پهلوی دینکرد ویراسته مدن، فقط مثالهایی که نیبرگ و برخی از محققان رجحان داده‌اند، باز خوانی شده‌است. منتهای زند پهلوی (ترجمه‌های اوستا به پهلوی) برای ذکر مثالهای کیس و ساذ و در عین حال روشن، استفاده شده‌است و از آوردن فعلهای مشکوک و مبهم پرهیز شده‌است.

دوم ساختار: این اثر، برای یک پیش‌گفتار، دو گفتار به عنوان مقدمه، و پیکره اصلی با عنوان ریشه‌شناسی فعلهای زبان پهلوی، فهرست واژگان و کتاب‌نامه است. پیش‌گفتار آن حاصل سخن، انگیزه و شیوه انجام کار را بارگو می‌کند. گفتار نخست مقدمه آن، بررسی فعلهای فارسی میانه زردشتی را از نظر ساختاری و دستوری (نحوی - نحوی) دربرمی‌گیرد. طرح کلی فعل در زبان فارسی میانه زردشتی و انواع زمانها و ساختارها کاربرد آنها با یک یا دو مثال به صورت مختصر ارائه می‌گردد. کتابها و مقاله‌های معتبری که در این زمینه نوشته شده و در دسترس نگارنده بوده، اساس قرار گرفته‌است. به‌ویژه ساختار اصلی این بخش (گفتار یک) برپایه کتاب ارزشمند دستور تاریخی زبان فارسی، دکتر محسن ابوالقاسمی پایه‌گذاری شده‌است. افزون بر آن، در بخش دیگر مقدمه (گفتار دو) برخی تحولات و دگرگونیهای آوایی آوای زبان فارسی میانه زردشتی براساس فعلهای بررسی شده در این اثر، از زبانهای هندواروپایی تا فارسی (دری) به صورت گذرا یادآوری شده‌اند.

پیکره اصلی این اثر، فعلهای (= مصدرهای) فارسی میانه زردشتی را براساس ترتیب حروف لاتین از A تا Z، به صورت واژه‌نامه، شامل می‌شود. نظم و ترتیب مداخل آن به‌قرار زیر است:

۱ - در بخش مداخل، مصدر و ماده مضارع به صورت آوانویسی و حرف نویسی همراه با

معناهای متعارف آمده‌است، پس از آن، یک مثال برای فعل ماضی و یک مثال برای فعل مضارع زبان پهلوی به صورت آوانویسی با ذکر مرجع، همراه با ترجمه به فارسی آورده شده‌است. آوانویسی براساس شیوه معروف مکنزی صورت گرفته‌است. در ترجمه بیشتر نحو جمله پهلوی مدنظر بوده‌است نه روانی و سلاست آن. چنانچه مصدر و یا ماده مضارع مدخل ستاره گذاری شده، مبنی بر فرضی و بازسازی بودن آن است. ذکر پهلوی اشکانی و فارسی میانه مسیحی و غیره در جلوی برخی مداخل، داخل علامت پرانتز ()، دخیل بودن آن فعل را از پهلوی اشکانی و فارسی میانه مسیحی و غیره نشان می‌دهد. چنانچه شاهد مثال برای مدخلی ذکر نشده، آن فعل از فرهنگ کوچک پهلوی^{*} آورده شده‌است. برخی فعلها به دلایل شاذ بودن و یا تنوع معنایی دارای چند مثال است. چنانچه اختلاف آرا در قرائت فعل مورد نظر وجود داشته پس از ترجمه با ذکر مأخذ بازگو شده‌است. تر است. باط نگارنده درباره قرائت و بررسی فعلها با متن اصلی متفاوت بوده در همان جا ذکر کرده‌است.

- ۲ - در بخش ریشه شناسی، ماده ماضی و صورت فرضی ایرانی باستان آن، همچنین ماده مضارع و صورت فرضی ایرانی باستان آن، ذکر می‌شود. برخی دگرگونی آوایی آنها به صورت گذرا یادآوری می‌گردد. چنان که ماده‌های ماضی و مضارع جعلی بوده باشد، به عبارتی، از اسم و صفت و غیر آن ساخته شده باشد در مراحل اشتقاق، در امکان صورت فرضی ایرانی باستان آن بازگو شده و معادل‌های اسمی و صفتی و یا سایر نمونه‌های دیگر در برخی زبان‌ها اشاره گردیده‌است.
- ۳ - ریشه ایرانی باستان فعلها و صورت فرضی آن ریشه در زبان هندواروپایی، و در برخی موارد یک یا دو نمونه معادل از زبانهای اروپایی (اغلب یونانی و لاتین) ذکر می‌شوند و در کنار آن ریشه زبان سنسکریت و یک نمونه فعل مضارع (بیشتر سوم شخص معانی) با معنی مصدری در آن زبان نیز آورده می‌شود. سپس به تناسب اشتقاق، ریشه فارسی باستان، اوستایی و ذکر ماده مضارع یا برخی ماده‌های دیگر، صفت مفعولی و فاعلی در زبانهای فارسی باستان و اوستایی صورت می‌گیرد. در این قسمت، نخست ریشه پذیرفته شده مطرح می‌شود. اما چنانچه اختلاف نظر در ریشه فعلها وجود داشته باشد، با ذکر مأخذ در ذیل نظریه پذیرفته شده به طور گذرا به آنها اشاره می‌گردد. استنباط و نظر نگارنده در بخش اشتقاق و بعضاً در موارد دیگر با نشانه (م) به معنی مؤلف ذکر شده‌است.

* A Concise Pahlavi Dictionary, 1971.

۴- معادل فعلهای فارسی میانه زردشتی در زبانهای ایرانی میانه غربی، یعنی در پهلوی اشکانی (پارتی) و فارسی میانه مانوی (ترقانی) و در برخی موارد صورت کتیبه‌ای فارسی میانه و پهلوی اشکانی فعلها، به صورت ماده مضارع و ماده ماضی (صفت مفعولی) و برخی مشتقات آنها ذکر می‌گردد. از خود فارسی میانه زردشتی نیز برخی مشتقات فعل مورد نظر (مدخل) آورده می‌شود. در صورت امکان معادل پازند فعلها، به صورت مصدر و ماده مضارع و یا سایر نمونه یادآوری شده‌است. در برخی موارد واژه‌های پهلوی اشکانی و یا دیگر زبانهای ایرانی که به صورت دخیل در زبان ارمنی آمده، در زیر پهلوی اشکانی و غیر آن اشاره شده‌است. این نکته نیز بایسته یادآوری است که این معادل کتیبه‌های فارسی میانه و پازند نه به عنوان یک زبان مستقل ایرانی میانه، بلکه ذکر کتیبه‌های فارسی میانه به عنوان گونه‌های کهن، و ذکر پازند به عنوان گونه نو در قالب تحریر، که شاید بیانگر تلفظ هم باشد، نسبت به زبان فارسی میانه زردشتی مدنظر بوده‌است.

۵- معادل فعلهای فارسی میانه زردشتی در زبانهای ایرانی میانه شرقی، یعنی در زبانهای سکایی، سغدی (بودایی، مانوی، مسیحی، غیردینی)، خوارزمی و بلخی به صورت ماده مضارع و ماده ماضی (صفت مفعولی) یا برخی نمونه‌های دیگر آورده شده‌اند.

۶- در پایان نیز فعلهای فارسی میانه نسبت به فارسی (دری) به صورت مصدر، ماده ماضی و ماده مضارع و در برخی موارد، نمونه‌ها و مشتقات دیگر، اغلب اسم مصدر، صفت فاعلی، مفعولی و غیره رسیده‌اند، ذکر شده‌اند. در کنار آن، معادلهای برخی زبانها و گویشهای نو، مثل آسی (ایرونی، دیگوری)، پشتو، بلوچی و کردی آورده شده‌اند. گاهی برای نمونه‌های نادر فارسی شواهد منظوم و منثور از متون نظم و نثر اغلب با ذکر مرجع آورده شده‌است. مواردی که ارجاع شواهد فقط به ذکر نام نویسنده و شاعر یا نام اثر بسنده شده از لغت حذف شده و نقل شده‌است. بخش پایانی این اثر را فهرست واژگان فارسی و کتاب‌نامه (فهرست منابع و مآخذ فارسی و خارجی) دربر می‌گیرد.

در پایان بایسته است که مراتب سپاس خود را از استادان و دوستان ارجمندی که هر یک به طریقی راهنما و مشوق من بوده‌اند ابراز نمایم. به ویژه استادان فاضلی که از افادات شفاهی و رشحات قلمی آنان بهره‌مند گشته‌ام. استاد دانشمند جناب آقای دکتر بهمن سرکاراتی، که در دوره کارشناسی شاگرد ایشان بودم و برای ادامه تحصیل راهنما و مشوق من بوده‌اند، و هم‌اکنون نیز افتخار همکاری‌شان را دارم و استاد فرزانه جناب آقای دکتر محسن ابوالقاسمی، که سالها افتخار شاگردی ایشان را داشته‌ام و از کلاس درس و نوشته‌های ایشان نکته‌ها آموخته‌ام.

همچنین از استادان گرامی سرکار خانم دکتر بدرالزمان قریب و سرکار خانم دکتر ژاله آموزگار که در کلاس درس یک حرف و دو حرف بر زبانم نهاده‌اند و مرا رهین منت ساخته‌اند، قدردانی می‌کنم. دوست گرانمایه، جناب آقای دکتر چنگیز مولائی با فضیلت علمی خود این کار را ویرایش علمی کردند و نکات ارزنده‌ای را به نگارنده گوش زد کردند، از ایشان نیز کمال قدرشناسی دارم. سرانجام از همسر شکیبا و بردبارم سپاس‌گزارم، که اگر بردباری ایشان در زندگی همراه من نبود این کار، که شش سال آزار زمان و زندگی برده‌است، به انجام نمی‌رسید. باید یادآوری کنم که کاستی‌ها و نارسایی‌ها این اثر را بدون هیچ ادعایی می‌پذیرم و علاقه‌مندم صاحب نظران و مترجمان صاحب خود را از نگارنده دریغ نکنند. امید و خواسته آن است که این اثر در شناخت زبان پهلوی (فارسی میانه)، زبان فارسی و دیگر زبانهای ایرانی سودمند باشد.

بدالله منصوری

تهران، خرداد ۱۳۸۴